

РИЛСКАТА ПОВЕСТ НА ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК

Пеньо Русев

През 1969 г. се навършиха 500 години от събитието, което е дало повод да се създаде Рилската повест на Владислав Граматик.

Тази своеобразна „повест“ е едно от малкото произведения на старата българска литература, които се отличават с трайна художествена значимост, валидна за читателите и в миналото, и днес. Написана близо преди 500 години, тя се чете, преписва, преработва и разпространява през вековете на турското робство. По-късно — от Възраждането до най-ново време — учените-специалисти у нас и в чужбина ѝ посвещават множество статии и студии. За нея са водени дълги спорове и са изказани различни, понякога противоположни мнения, но тя е малко известна на широкия кръг български читатели. Главната причина е отсъствието на съвременна оценка, съответстваща на историческата и художествената ѝ значимост.

Петстотната година от събитието, родило повестта, е хубав повод за такава оценка.

Задачата — според мене — изисква отначало да се разкрие творческата история на повестта и след това да се разгледа тя като художествено-литературна структура с документална и художествена стойност.

Историята на повестта е свързана с историята на сборника от 1479 г. на Владислав Граматик, в който намираме най-старинния — за щастие авторов — неин препис. Не може да има съмнение, че това е автограф на писателя, че преписът е дело на самия Владислав Граматик. Целият сборник е написан от неговата ръка с характерния негов почерк, известен и от другите му сборници. Нещо по-важно — Рилската повест е първата значителна творба на старата българска литература, достигнала до нас в аторов препис. Всички други — като се почне от съчиненията на братята Кирил и Методий и се стигне до тези на Евтимий Търновски и на неговите преки ученици и последователи — са се запазили само в чужди и по-късни преписи.

Както сам Владислав Граматик пише в приписката си на последния лист, сборникът му от 1479 г. е бил съставен, писан и завършен в богатия и влиятелен по онова време Жеглиговски манастир, намиращ се в Скопска Черна гора. Предполага се, че е работен „по поръка на управата на Рилския манастир“¹. Тази мисъл налага цял ред обстоятелства и съображения. Сборникът е постъпил в библиотеката на манастира непосредствено след завършването му, тъй като

* Статията на д-р. Пеньо Русев помества не като отношение към дискусията, а като изследване на едно забележително произведение на българската литература през XV век, горещо за богатството ѝ.

¹ П. Динев, *Стара българска литература*, ч. II, С., 1953, стр. 127; Г. Данчев, *Владислав Граматик*, С., 1969, стр. 66—67.

през 1483 г. рилският книжовник Мардарий го е имал на разположение и е преписвал от него. Близко 500 години вече той остава в Рилския манастир като една от най-ценните и добре пазените ръкописни книги. Поместените в него сто и единадесет съчинения — поучителни слова, жития и похвали — са подредени според празничните служби в църквата, като за Иван Рилски, патрон на манастира, е проявена особена грижа: за него са включени четири произведения — житието от Евтимий Търновски, Рилската повест, житието от Димитър Кантакузин и похвалата от него.

Около 1469 г. Димитър Кантакузин е в непосредствени връзки с Рилския манастир. Според Н. Дилевски той участва в тържеството по случай пристигането на мощите на светеца в манастира и дори произнася похвално слово в негова чест.¹ Като се има пред вид, че тъкмо по онова време Владислав Граматик изготвя за Димитър Кантакузин сборника си от 1469 г., трябва да се приеме, че именно Димитър Кантакузин го препоръчва на Рилския манастир като вещ книжовник и съставител на сборници. Това навярно е станало непосредствено след 1469 г., тъй като третият по ред сборник на Владислав Граматик, писан и завършен също в Жеглиговския манастир през 1473 г., попада скоро в библиотеката на Рилския манастир. Въз основа на съдържанието му Г. Данчев предполага, че е съставен „за проповедническите нужди на някое манастирско братство“ и че „негов пръв и единствен притежател е книгохранилището“ в Рила². По всяка вероятност този сборник е откупен от манастира, докато негов игумен е Давид, вторият от братята, които възобновяват Рилската обител.

За сборника от 1479 г. с четирите произведения за Иван Рилски Г. Данчев допуска, че е поръчан на Владислав Граматик от третия брат — Теофан³, който става игумен на манастира след смъртта на Давид. Теофан е известен като особено активен радетел за обогатяването на Рилския манастир с книги. По негово искане пак през 1479 г. е изготвен сборникът на свещеник Гавриил. Като игумен Теофан поръчва да се направи и преписа на Шестоднев от 1480 г. По негова поръка Мардарий пише своя сборник от 1483 г. Създаването в манастира на сравнително богата библиотека е важен момент в процеса на възобновяване и утвърждаване на Рилската обител като първостепенно народностно културно-просветно средище на българите още в първите десетилетия на петвековното турско робство.

Възобновяването и утвърждаването на Рилския манастир като такова средище е продължителен и сложен исторически процес — дълга верига от системи и съзнателни действия. В началото на тази верига стои разчистването и подновяването на манастирските сгради, почти разрушени по времето на Мурад II (1421—1451), както и построяването на нови сгради. Това се извършва, докато игумен на манастира е най-старият брат — Иоасаф. Втори съществен момент представлява свързването на възобновения Рилски манастир с другите манастири по българските земи и в Атон, от една страна, и включването му в системата на църковната организация, от друга страна. Както показва стигналият до нас договор между Рилския манастир и руския атонски манастир Пантелеймон, сключен през 1466 г., особени заслуги в това отношение има вторият брат и втори игумен Давид⁴. Под негово ръководство се решават и следващите два основни манастирски проблема: получаването от султана на документи за имотите и правата на манастира и разнасянето на славата на Рилския манастир всред българското население посредством връщането в него на мощите на Иван Рилски. Документите, за които е дума, са били издадени от Мохамед II Завоевател

¹ Н. Дилевский, Рильский монастырь и Россия в XVI и XVII веке, С., 1946, стр. 60.

² Г. Данчев, цит. съч., стр. 65.

³ Там, стр. 67.

⁴ Н. Дилевский, Договор 1466 года между Болгарским Рильским монастырем и обителью Пантелеймона — русским на Афоне, *Études balkaniques*, 1969, 2, 81—98.

(1451—1481). За да отклони християнското население от католическата пропаганда на европейските държави, Мохамед II признава като негов духовен ръководител цариградския патриарх, подкрепя източно-християнската църква и проявява щедрост към манастирите и църковната йерархия. Той мечтае за обедини православните си поданици и да ги противопостави на западния християнски свят. В епохата на Флорентинската уния и на войните с Унгария и Полша тази политика е изглеждала най-разумна и Мохамед II я провежда без колебания и системно. Тъкмо в духа на своята нова политика спрямо християните в османската държава той подписва няколко документа за имотите и правата на Рилския манастир и писмо, с което разрешава да се пренесат мощите на Иван Рилски от Търново в манастира.

Пренасянето на мощите, станало през 1469 г., е централно звено във веригата на събитията, които превръщат Рилския манастир в светилник на българското народностно съзнание и средище на българска просвета и култура през епохата на робството. Българин по произход, при това селянин, за когото легендата разказва, че е дал съвет на българския цар да не пилее златото си, а да въоръжава с него войската, Иван Рилски се утвърждава като пръв, всеобщо признаван и най-значителен български светец. Култът към него през вековете на робството е един от белазите на будното българско самочувствие. Възобновителите на манастира са разбирали добре каква сила придобива той с пренасянето на мощите на Иван Рилски. Без наличието на тези мощи — символ на разказите и легендите за самия Иван Рилски и още повече за миналото на българския народ и българската независима държава — Рилският манастир не би бил така привлекателен за наивно вярващите българи през робството и толкова силно въздействащ върху тяхното съзнание. Поради това именно манастирските братя разпитват за мощите и когато ги откриват, правят всичко възможно, за да ги приберат в манастира.

Едновременно с това обаче те са разбирали също тъй добре, че на манастира са необходими и книги — богослужебни и небогослужебни. Още при втория игумен — Давид — Рилският манастир поръчва и откупва някои необходими му сборници с нравствено-проповедническо съдържание. Истински размах тази работа обаче придобива, когато начело на манастирската управа бива избран третият брат Теофан. По времето, когато той е игумен — както вече се изтъкна, — Рилският манастир се обогатява с цял ред ръкописни книги, някои от които имат определено народностно-патриотичен дух. С такъв дух се отличава например сборникът на Мардарий от 1483 г., написан в самия Рилски манастир. Преди това с такъв дух е съставен сборникът на Владислав Граматик от 1479 г.

За народностно-патриотичните цели, преследвани с този сборник,¹ говори най-напред фактът, че в него са включени сравнително голям брой съчинения на български автори. Освен произведенията за Иван Рилски тук намираме житието на Константин-Кирил, похвалните слова на Евтимий Търновски за Константин и Елена и за великомъченица Неделя, трите негови послания до Киприян, Никодим Тисменски и Антим, житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак и похвалното слово за Филотея от Иоасаф Бдински. На търсеното патриотично въздействие отговарят и поместените съчинения на византийски автори, засягащи българското минало — например двете жития на Калист за Григорий Синаит и Теодосий Търновски². На трето място такъв смисъл имат и големият брой — повече от десет — жития и похвали за мъченици на християнската вяра³. Макар разказващи за обстановка и герои от епохата на римската

¹ Г. Данчев, цит. съч., стр. 67, 69—71.

² Там, стр. 73.

³ Там, стр. 69.

империя, тези съчинения са напомняли твърде много насилствените потурчвания. Затова са се чели, преписвали и разпространявали като актуална, коренспондираща на епохата, силно действена литература.

Разбира се, първостепенно значение за българската народностна насоченост на сборника, подготвен за Рилския манастир от Владислав Граматик през 1479 г., имат съчиненията за Иван Рилски. Те стоят в неговия център и му придават характера на книгата, съставена специално за манастира. Тук не е нужно да се прави разбор на четирите съчинения за светеца, но трябва да се изтъкне, че те се допълват взаимно и съставят едно цяло. Това е намерило израз в самото им композиране като две повтарящи се, но равностойни части — Краткото житие с малка похвала от Димитър Кантакузин и Житието от Евтимий Търновски с повестта на Владислав Граматик за възстановяването на манастира и за пренасянето на мощите. Житието от Евтимий и Рилската повест имат общ наслов: *ЖИТИЕ И ЖИЗНЬ ПРАДПОБНАГО ВЪЦА НАШЕГО ИВАННА РИЛСКАГО, ВЪ НИЕМЪ ЖЕ И КАКО ПРЕНЕСЕНЪ БЫСЪ ВЪ ТРЪНОВЪ, СЪПИСАНО ЕВЪ ФОНИЕМЪ ПАТРІАРХУМЪ ТРЪНОВСКИМЪ, НА КОНЦЫ ЖЕ СЛОВЕ И О ОБНОВЛЕНІИ СЪТІЕ ОБИТѢЛН ОГО, НИЖЕ ВЪ РЫЛѢ, И КАКО ПАКЫ ПРЕНЕСЕНЪ БЫСЪ УТ ТРЪНОВА ВЪ ТЪЖДЕ СЛАВНЫМЪ МОНАСТІРЬ РИЛСКЫМЪ, СЪПИСАНО ПОСЛѢДНЫМЪ ВЪ ДѢАЦѢХЪ ВЛАДИСЛАВУМЪ ГРАМАТІКУМЪ*. Явно е, че в случая Владислав Граматик се е стремил да оформи едно „пространно“ житие, разкриващо по-подробно казаното в краткото житие от Димитар Кантакузин¹. Двете жития имат приблизително еднакъв строеж. Не е случайно, че насловът на краткото житие завършва по подобен начин: *ВЪ НИЕМЪ ЖЕ И О ПРЕНЕІИ И ВЪЗВРАЩЕНІИ МОЩЕН ОГО ЕЖЕ УТ ТРЪНОВА ВЪ СѢНТѢЛЪ ТОГО ЧСТІЮ, НИЖЕ В РЫЛѢ*. Както сочи проф. Йорд. Иванов, при съставянето на своето житие Димитър Кантакузин „е използвал от дотогавашните жития на светеца Скилицовата и Евтимиевата редакции“². Лично и изцяло негово дело е „частта за турското нашествие, за обновата на манастира и за преноса на светивановото тяло“, както и „похвалната, патетичната част на произведението“. Въз основа на някои изрази в житието³ Йорд. Иванов приема, че Димитър Кантакузин „е бил в Рилския манастир след преноса на мощите на светеца в 1469 г., между 1469 г. и 1479 г., и на деня, в който се чествувал тоя пренос, т. е. 1 юли, произнесъл в манастира своето житие-похвала или част от него“. Няма съмнение, че когато Владислав Граматик оформява текста на „пространното житие“, следва композицията на житието от Димитър Кантакузин. Той вмъква своята Рилска повест между разказа на Евтимий Търновски за пренасянето на мощите от Иван Асен II в Търново и края на житието с патетично-патриотичната молитва към Иван Рилски⁴, както достъпиза преди това Димитър Кантакузин. Владислав Граматик използва

¹ Йорд. Иванов, Жития на свети Ивана Рилски, Годишник на Соф. у-г. ист. — фил. фак., кн. XXXII, 13, 1936, стр. 86—102.

² Там, стр. 23: „зрѣте, ѡ любимци, какоѡ есѣ мѣсто, како и трѣбѣе одѣлаа носещи нѣмѣ неѡудобѣ шѣстъѣно вѣ зимныѣ годы“, „нѣ ѡ бѣдѣхъ сѣбѣраніе... днѣшного бѣгѣноснаго вѣца прѣзѣнка съпрѣзѣстѣнни и въсьмъ оусрѣдно съшѣше се, неѡносимѣ быти утѣхѣ, молю, утѣхѣхъ ми словѣсѣ сѣю чѣстѣноу и любѣстѣноу прѣдѣложнѣ трапѣзѣ...“ Още по-категоричен е изразът: „нѣ не оубѣте се еѣ, вѣцѣ бо прѣдѣбныѣ съ еѣмн есѣ, трѣновѣ изѣстаѣлѣ, сѣ еѣмн своимъ чѣдѣ житѣлѣстѣовати изѣволѣ...“

³ Г. Данчев, Цит. съч., стр. 94.

краткото житие с малка похвала от Димитър Кантакузин като образец, по който оформява житието от Евтимий със своята Рилска повест в него.

Няма съмнение също, че при написването на повестта той е имал предвид казаното от Димитър Кантакузин за пренасянето на мощите. Поради голямата си краткост обаче то съвсем не е било достатъчно. Нужни са били допълнителни сведения, „писмени или устни“, които той получава от „друго лице“¹. Във връзка с това възможно е Владислав Граматик да е посетил Рилския манастир и да е разговарял с участниците в пренасянето и особено с Теофан, който вече е бил игумен на манастира. Като се имат предвид многобройните исторически вести и подробности в повестта, както и похвалите за тримата братя и особено за Теофан, трябва да се приеме, че Владислав Граматик е почерпил материала за повестта си главно от неговия разказ.

Самата повест също е построена според образа на разказа от Димитър Кантакузин за пренасянето на мощите. И двамата автори започват с падането на България и на Балканския полуостров под робство поради неразбирателството между българи, гърци и сърби. После разказват за страшното разорение в началото на робството, за успокояването на живота по време на султан Мохамед II и за тримата братя Йоасаф, Давид и Теофан, които обновяват манастира. След това се редят историята на обновяването, вестта, че мощите на Иван Рилски се намират в Търново, помощта, оказана от султанката Мария, дъщеря на Георги Бранкович, и самото пренасяне. Споменатото накратко от Димитър Кантакузин е допълнено, разгънато и описано подробно с много нови вести от Владислав Граматик. Композиционната схема на първия е нарушена от втория в един единствен пункт — Димитър Кантакузин само споменава за пренасянето на мощите от Търново в Рила, а Владислав Граматик го описва най-подробно като го прави същност, основна част на своето произведение². Димитър Кантакузин завършва с малката си похвала за светеца и с традиционната за този вид съчинения молба към него. Владислав Граматик спира своя разказ с тържественото посрещане на мощите в Рилския манастир, с уведомяването на султанката Мария за благополучния край на работата и с изчислението, че от пренасянето на мощите в Търново до връщането им в Рила са минали 274 години. Така Владислав Граматик изчерпва всичко, което е нужно, за да се допълни разказът на Евтимий Търновски за съдбата и пътуванията на мощите. Той не съчинява своя възхвала и своя молитва, тъй като такива съществуват в текста на житието от Евтимий и представят — дори след допълването му — негов естествен край.

Като автор Владислав Граматик замисля Рилската повест като допълнение на житието от Евтимий Търновски, разкриващо събитията след пренасянето на мощите на Иван Рилски в Търново. В духа на казаното от Евтимий за „обновяването на българската държава“ и за цар Иван Асен II и неговите победи над Византия той свързва историята на мощите с историята на българската държава и на българския народ. Любопитно е, че своя текст той въвежда с изрече-
„времѣнн же по снхъ мнѣмшѣ³ шюу 86w не малюу“, който е сходен с изрече-

¹ Там, стр. 116.

² Димитър Кантакузин съобщава ред подробности за подготовката на пренасянето, но за самото пренасяне не говори. По всяка вероятност той съчинява творбата си, преди да е могъл да разговаря с участниците в пренасянето. Може да се предполага, че е бил в Рилския манастир, тържеството по случай пристигането им. Това предположение се подкрепя както от духа и смисъла на цялото произведение, тъй и от много отделни изрази като

„w бгѣленне събранѣ“, „днѣшняго бгѣноснаго шѣа празника съпразньственни“, „прѣнде къ камъ, тѣйноу изостаеа“ и др.

на Евтимий, въвеждащ разказа за Иван Асен II: „не мнѣгѣ же вѣмѣни мно-
ше“¹“. Свързването на Иван Рилски с историческата участ на България, на-
правено от Евтимий Търновски в откъса за Иван Асен II, заляга в основата
на Рилската повест. То пронизва целия текст на Владислав Граматик и в
известен смисъл го прави повествование за България и българите от края на
XIV до втората половина на XV в.

Както личи от наслова, Владислав Граматик създава творба за възобнова-
ването на манастира и за пренасянето на мощите. Той разбира отлично какво
е за българската народност през робството култът към Иван Рилски и каква
голяма народностна роля предстои да играе Рилският манастир като първо-
степенно българско, културно-просветно средище. Всичко в повестта е видяно
и преценено от позицията на автор с българско съзнание. Всичко в нея има под-
чертано български характер. Писателят гледа трезво на живота и събитията,
проявява усет за тяхното историческо значение, описва ги просто и вярно, почти
реалистично. Той разказва с простота и естественост, със спокоен повество-
вателен тон, без витиеватостта и риториката, присъщи на Евтимий Търновски,
но също тъй увлекателно, емоционално-образно, художествено.

Между написаното от Евтимий Търновски и прибавеното от Владислав
Граматик няма рязко противоречие, но няма и пълно единство. Разбира се, в
случая цялото житие представя едно произведение. То има единна постройка.
Посветено е на един герой. Развива една основна идея и носи еднаква емоци-
онална атмосфера. Преследва общ за цялото художествен ефект. Обаче Евтимий
Търновски пише тържествено и витиевато, „по дъпѣте“, както сам се изразява.
Той излъстря разказа си с чудеса и изцеления. Чужд е на трезвото и непосред-
ственото възприемане на онова, за което разказва. А Владислав Граматик се
стреми към простота и естественост, към вярно описание на случилото се. Той
избягва религиозната фантастика. Служи си с по-конкретно образен и народен
език. Той подхваща патриотизма на Евтимий Търновски, но го развива и го
изяснява народностно. Рилската повест съдържа повече предренесансови мо-
менти и стои по-близо до белетристиката на новото време.

Макар съчинена като допълнение на разказа от Евтимий Търновски за мо-
щите на Иван Рилски и вмъкната в Евтимиевото житие за него, Рилската повест
е самостоятелна литературна творба със своя художествена структура. В об-
щото произведение тя влиза като отделна и завършена за себе си, напълно хо-
могенна, еднородна част. Подробностите и цялото в нея са в хармония. Писа-
телят не е съставял, не е компилирал, а творил. Той е разгънал своя разказ въз
основа на родена в минути на вдъхновение цялостна концепция. Повестта е
хомогенна по смисъл, по емоционална атмосфера, по изобразителни похвати
и средства, по език и стил.

Всичко това обаче се отнася за Рилската повест в нейната първа авторова
редакция, преписана от самия Владислав Граматик в сборника му от 1479 г.
То не може да се каже за преработките ѝ по-късно, включително и за така не-
речената Бялградска редакция, която някои учени в миналото са смятали за пър-
вична.

Благодарение на специалното изследване, направено от Г. Данчев,¹ днес
е ясно, че „Бялградската редакция“ е по-късна преработка, осъществена от неиз-
вестен книжовник. Тя е стигнала до нас в два преписа — в сборник от XVI в.

¹ Г. Данчев, Рилската повест на Владислав Граматик и споровете около двете ѝ редак-
ции, Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“, Велико Търново, т. III, кн. 1, 1966, стр. 49—
88; Владислав Граматик — книжовник и писател, С., 1969, стр. 98—118.

и в друг, съставен от хилендарския монах Данаил, от 1809 г.¹ Според Г. Данчев преработването е извършено след 1483 г., когато Мардарий преписва текста на Владислав Граматик без промени, и след смъртта на игумена Теофан. Навярно идеята за преработката „се е родила в някоя килия на Рилския манастир“ като израз на недоволство от отделни пасажи в повестта, и е била благословена от новата управа на манастира.² Преписвачът, който прави преработката, запазва обема на повестта и съкращава приблизително толкова реда от текста на Владислав Граматик, колкото прибавя.³ Съкратени са пасаж и изрази, съдържащи „подробности от двете главни събития в творбата — възстановяването на манастира и пренасянето на мощите“; някои възхвали за дейността на братята Йоасаф, Давид и Теофан; „някои по-конкретни сведения за султанката християнка Мария Бранкович“; някои неясни за преработвача думи и части от изрази, повлияни от гръцки език.⁴ Добавени са откъслечни нови сведения, получени от участник в събитието — за Яков, който пръв съобщава, че мощите се намират в Търново; за състава на групата монаси, които пренасят мощите; за пътуването до река Росита и за престоя в София. По-голямата част от добавките обаче са описания на чудеса и изцеления: за проглеждането на един спял в Търново (32 реда), за минаването на придошлата река и престоя в Никопол (72 реда), за благоуханието на мощите по пътя и в София, за чудните оздравявания на болни през годината на пренасянето и др.⁵

В текстът на Владислав Граматик от 1479 г. почти не се говори за чудеса, извършени от мощите на светеца. Това съответствува на духа и на стила на неговото повествование. Същевременно то е в противоречие с повествованието на Евтимий Търновски, в текста на когото има твърде много чудеса и изцеления. Бялградската преработка сближава двете повествования, но деформира художествената структура на Рилската повест. След преработката тя вече не е хомогенна, не е монолитна като постройка, като фактура, като стил. Загубила е своята художествена завършеност и самостоятелност, макар че прилепва поплътено към житието на Иван Рилски от Евтимий Търновски.

Когато гледаме на Рилската повест като на исторически извор, като на документ с историческа стойност, току-що изтъкнатото няма значение. Обаче пристъпим ли към нея като към художествена творба, то се оказва нещо съвсем важно. То дори има практическ смисъл — самостоятелно може да се издава само текстът на Владислав Граматик.

Тук не е възможно да се изтъкнат всички достоинства на Рилската повест като произведение на художествената литература. Необходимо е обаче да се подчертае, че в преписа на своя автор тя е творба цялостна, художествено монолитна — и като структура, и като стил, — вътрешно единна, сътворена, а не съставена, рожба на творческо вдъхновение. В нея откриваме образно-емоционална картина на българския живот в средата на XV в. — непосредствено и простиичко изписана, малко наивна и същевременно проникновена, дълбоко почувствувана, изстрадана и премислена, затова увличаща и вълнуваща. Владислав Граматик е разказвач-художник. Чрез разказа си за пренасянето на мощите и за утвърждаването на Рилския манастир като център, в който бие най-силно пулсът на българското народно съзнание, той разкрива участието на българ-

¹ Юрдан Трифонов, Софийската редакция на Владислав Граматиковия разказ за пренасянето на мощите на Иван Рилски от Търново в манастира, Списание на БАН, кн. LX, 1940, стр. 69 и 88.

² Г. Данчев, цит. съч., стр. 117.

³ Там, стр. 99, 100—118.

⁴ Там, стр. 109.

⁵ Там, стр. 103—108.

